

ઈ.સ. 1857નો સંગ્રામ એ ભારતીય પ્રજા દ્વારા અંગ્રેજી શોષણખોર રાજ્યને અપાયેલો મહાન પડકાર છે. ઈ.સ. 1757 થી લગભગ 100 વર્ષના અંગ્રેજી શાસનને તેણે હચમચાવી મૂક્યું. ભારતની પ્રજાના માનસમાં આજે પણ આ મહાકથાની અસર સાફ જોવા મળે છે. વિદેશી શાસનને ભારતભૂમિ પરથી ઉખેડી નાંખનાર ભારતનો આ પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ હતો તેમ વીર સાવરકરે સાચું જ કહ્યું છે. તમામ ભારતીયો તે રાજા હોય કે, જાગીરદાર, કારગીર હોય કે ખેડૂત, સૈનિક હોય કે અન્ય, હિંદુ હોય કે મુસ્લિમ સૌએ તેમાં પોતાની ક્ષમતા મુજબનું યોગદાન આપ્યું. યુરોપનાં બે સૌથી મોટાં રાષ્ટ્રોની પ્રજા જેટલી પ્રજાએ અને તેના વિસ્તાર જેટલા મોટા વિસ્તારમાં ભારતીય પ્રજાએ સર્જેલી આ અનોખી યશગાથા છે. તેના શહીદોના રક્તથી જાણે કે આઝાદીના જંગનું રણશિંગું ફૂંકાયું. આખો દેશ એક સાથે વિદેશી શાસન, આર્થિક શોષણ, સામાજિક ભેદભાવ, લશ્કરી ભેદભાવ જેવાં કારણો વિરુદ્ધ ઊભો થયો એટલું જ નહીં પરંતુ તેના માટે જવાબદાર અંગ્રેજી શાસનને હટાવી દેવા કટિબદ્ધ થયો. તેણે પ્રથમ વખત જ એક વિદેશી શાસનને મૂળમાંથી હચમચાવી નાંખ્યું પરિણામે હિંદનું સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ તરફનું પ્રયાણ શક્ય બન્યું.

1857નો સંગ્રામ ભારતીય ઇતિહાસની એક ગૌરવપ્રદ ગાથા છે. કોઈપણ ક્રાંતિ, વિપ્લવ કે બળવો અમુક જ કારણોને લીધે ઉદ્ભવે છે તેવો ખ્યાલ અપૂર્ણ કહી શકાય. તેની પ્રક્રિયા વર્ષોથી ચાલતી હોય છે. કેટલાક ઇતિહાસકારોએ 1857ના સંગ્રામનું મુખ્ય કારણ સૈનિક અસંતોષ તથા ચરબીવાળી કારતૂસોના વાપરવા અંગેની આજ્ઞા બતાવેલ છે. પરંતુ રાજકીય દમન, વહીવટી ગેરવ્યવસ્થા, લશ્કરી અસંતોષ, પરાધીનતાનું દુઃખ, આર્થિક શોષણ, સામાજિક ભેદભાવ, રંગભેદની નીતિ, રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ તથા ધર્મ પ્રત્યે ઉપેક્ષા કે તેને ઉચ્છેદવાના પ્રયાસો, ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા, શાસિતોને શાસનમાં યોગ્ય હિસ્સો આપવાનો ઈન્કાર વગેરે કારણો પૈકી કોઈ એક કારણ નહિ પરંતુ અનેક કારણોથી આ સંગ્રામ ઉદ્ભવ્યો. અમેરિકા, ફ્રાન્સ, ઇટાલી, રશિયા, આયર્લેન્ડ તથા આફ્રિકા અને એશિયાના ઘણા ખરા દેશોના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામો આવાં જ કારણોથી ઉદ્ભવ્યા હતા.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના છેલ્લા ગવર્નર જનરલ તરીકે કેનિંગ ભારતમાં આવ્યો (1856), ત્યારે તેણે શંકા વ્યક્ત કરેલ કે, “હું ઈચ્છું છું કે ભારતમાં મારો સમયગાળો શાંતિપૂર્ણ હોય. હું એ નથી ભૂલી શકતો કે, ભારતનું આકાશ અત્યારે શાંત છે, પરંતુ ક્યારેક (અસંતોષનું) નાનું વાદળું, ભલે તે એક હાથના માપનું કેમ ન હોય ! પરંતુ તે નિરંતર વિસ્તૃત થઈ, ફાટીને આપણને બધાને ભરખી શકે છે.” કેનિંગની ઉક્ત શંકા સાચી ઠરી. 1857ના સંગ્રામની ઝાળ ભારતભરમાં ફેલાઈ. આ સંગ્રામની શરૂઆત સૈનિક વિદ્રોહના રૂપમાં થઈ પરંતુ ભારતની મોટાભાગની જનતા, ખેડૂતો, મજૂરો, કારીગરો, જનજાતિના લોકો, સૈનિકો અને રજવાડાઓએ પોતપોતાની રીતે તેમાં આહુતિ આપી.

શાસન સામેના અસંતોષનાં કારણો

રાજકીય કારણો

1857 સુધીમાં ભારતની બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ યુદ્ધનીતિ, યાજ્ઞક્ય નીતિ તથા ‘ભાગલા પાડો’ ની નીતિનો આશરો લઈને ભારતમાં પોતાનાં રાજ્યોનો સારો એવો વિસ્તાર કર્યો. વેલેસ્લીની સહાયકારી યોજનાએ ભારતનાં ઘણાંખરાં રાજ્યોને કંપનીને આધીન બનાવી દીધાં. હૈદરાબાદ (નિઝામ) અને અવધ (નવાબ)નાં રાજ્યો ઉપર બ્રિટિશ અંકુશ સ્થાપ્યો. તાંજોર, સુરત અને કર્ણાટકનાં રાજ્યોનો વહીવટ હાથમાં લઈ લીધો. મરાઠી સત્તાનાં કેન્દ્રો પૂના, ઈન્દોર, ગ્વાલિયર, નાગપુરને હચમચાવી મૂક્યાં. હેસ્ટિંગ્સે વેલેસ્લીનું વિસ્તારવાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું.

ડેલહાઉસીએ યુદ્ધો કરીને, ગેરવહીવટના બહાના હેઠળ, દેવા પેટે નાબૂદ કરીને અને દત્તકપુત્ર લેવાનો અધિકાર નામંજૂર કરીને ઉગ્ર રીતે અને આક્રમક શૈલીએ હિંદનાં અસંખ્ય દેશી રાજ્યોને ખાલસા કરી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધાં. જેમાં સતારા, જૈતપુર અને સંભલપુર, બઘાટ, ઉદેપુર, ઝાંસી, નાગપુર, અવધ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પેશ્વા

બાજીરાવ બીજાના દત્તકપુત્ર નાનાસાહેબનું પેન્શન (વર્ષાસન) અને ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈને તેમના રાજ્યથી વિમુખ કરવામાં આવ્યાં.

આ ઉપરાંત ડેલહાઉસીએ ‘ઈનામ કમિશન’ નીમી ઘણા જમીનદારોની જમીનો જપ્ત કરી હતી. આમ ડેલહાઉસીની ખાલસાનીતિએ રાજાઓ, જમીનદારો તથા લોકોના અસંતોષને પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડ્યો. આથી લોકોમાં એવી લાગણી દેઢ થઈ કે રાજા-મહારાજાઓની જો આવી દશા હોય તો સામાન્ય જનતાનું શું થશે ?

વહીવટી ખામીઓ

કંપનીના શાસનમાં હિંદીઓને એવું ખાસ આપવામાં આવેલ નહિ કે જેથી તેઓમાં કંપની પ્રત્યે વિશ્વાસ અને સંતોષની ભાવના ઉદ્ભવે. અંગ્રેજોએ તમામ ઊંચા હોદ્દાઓ પર હિંદીઓને સ્થાને અંગ્રેજોને નિયુક્ત કર્યા હતા. 1833ના ધારાની એક કલમ અનુસાર લાયકાતના ધોરણે હિંદીઓને બઢતી આપવાની નીતિનો પણ અમલ થયો ન હતો. આથી શિક્ષિત હિંદીઓમાં નિરાશા વ્યાપી. અંગ્રેજોએ સ્થાપેલી વહીવટી વ્યવસ્થા લોકાભિમુખ ન હતી, તે તેની સૌથી મોટી ખામી હતી. અંગ્રેજોની કડક મહેસૂલી નીતિ, સામાન્ય તથા ગરીબ વર્ગ પર નંખાયેલા ભારે કરવેરા, ખર્ચાળ ન્યાય પદ્ધતિ, શિથિલ અને લાંચરુશવતખોર વહીવટ વગેરેએ પણ લોકોના અસંતોષમાં વધારો કર્યો. પોલીસતંત્ર પણ મોટે ભાગે બિનકાર્યક્ષમ અને નિષ્ક્રિય હતું. આથી ભાગ્યે જ સાચો અપરાધી પકડાતો હતો. સરકાર જનકલ્યાણ કાર્ય માટે પોતાની જવાબદારી સ્વીકારતી ન હતી. આમ લોકોની પરેશાની વધતાં 1857ના સંગ્રામની ભૂમિકા સર્જાઈ.

આર્થિક શોષણ

કંપનીની આર્થિક નીતિએ ભારતના વિદેશી વેપારનો નાશ કર્યો. ઇંગ્લેન્ડની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની અસર ભારતના વ્યાપાર પર પડી. હવે ભારત ફક્ત કાચો માલ અને અનાજની નિકાસ કરનારો દેશ બન્યો. બંગાળમાં કંપનીની સત્તાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ ગ્રામોદ્યોગો, હસ્તકલા-કારીગરીના ઉદ્યોગો અને વિદેશ વેપાર મૃતઃપ્રાય થઈ ગયા હતા. અંગ્રેજોએ ભારતને કાચો માલ પ્રાપ્ત કરવાનું સંસ્થાન તથા તૈયાર માલ વેચવાનું બજાર બનાવી દીધું હતું. તેથી ભારતની અઢળક ધન-સંપત્તિ બહુધા ઇંગ્લેન્ડમાં ઘસડાઈ ગઈ હતી. હિંદનો ખેડૂત તથા કારીગરવર્ગ ભાંગી પડ્યો હતો. વળી, ઇંગ્લેન્ડથી ભારત આવતા કાપડ અને માલ ઉપર સરકાર નજીવી જકાત લેતી, જ્યારે ભારતથી ઇંગ્લેન્ડ જતા કાપડ અને માલ ઉપર ભારે જકાત લેતી. આથી ઇંગ્લેન્ડનો માલ ભારતમાં સસ્તો પડવા લાગ્યો, જ્યારે ભારતમાં ઉત્પન્ન થતો માલ ભારતમાં જ મોંઘો પડવા લાગ્યો. પરિણામે ભારતના ઉદ્યોગ-ધંધાઓ પડી ભાંગ્યા. વેપાર અને ઉદ્યોગનાં કેન્દ્રો સમાન ઢાકા, મુર્શિદાબાદ, સુરત, મદુરાઈ વગેરે શહેરો બરબાદ થઈ ગયાં.

ખેતી, ઉદ્યોગ અને વેપારના નાશ સાથે સાથે હિંદીઓને પોતાના દેશમાં જ મહત્ત્વપૂર્ણ તથા નોકરીમાં ઊંચા પદથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા. ભારતીય રજવાડાના નાશથી રાજદરબાર પણ બંધ થયો. નાગરિક અને સૈનિક નોકરીઓમાં પણ હિંદીઓને યોગ્ય પદસ્થાન આપવામાં આવતું નહિ, ન્યાયતંત્રમાં તેઓ સામાન્ય પદ જ પ્રાપ્ત કરી શકતા, આથી બેરોજગારી અને ગરીબીનું આગમન થયું.

વળી, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયમાં 1801 થી 1855 સુધીમાં ભારતમાં અવારનવાર દુષ્કાળો પડ્યા જેણે હિન્દીઓનું સામાજિક અને આર્થિક જીવન બદલી નાંખ્યું. દુષ્કાળપીડિતોને મદદ કરવા કંપનીએ કોઈ પ્રયત્નો કર્યા નહિ.

સામાજિક અને ધાર્મિક કારણો

વિલિયમ બેન્ટિંકના શાસનકાળ પછી હિંદમાં ઝડપથી પાશ્ચાત્ય સુધારાના વાયરાઓ ફૂંકાવા લાગ્યા, આથી સદીઓ- જૂના સમાજવ્યવસ્થાના માળખામાં ભંગાણ પડવા લાગ્યું. કંપની શાસકોએ દાખલ કરેલા સમાજસુધારાને ભારતનો રૂઢિચુસ્ત સમાજ ભય અને શંકાની નજરે જોતો હતો. અંગ્રેજ શાસકોના સતીપ્રથા, બાળહત્યા તથા બાળલગ્ન પર પ્રતિબંધ મૂકતા કાયદાઓ તથા વિધવાવિવાહને કાયદેસર ગણતા કાયદાઓને ભારતના રૂઢિચુસ્ત સમાજે તેમની ધાર્મિક અને સામાજિક વ્યવસ્થામાં હસ્તક્ષેપના પગલા તરીકે ગણાવ્યા.

આ ઉપરાંત અંગ્રેજ સરકારના કેટલાક કાયદાઓ તો જાણે સનાતન ચાલી આવતી સમાજવ્યવસ્થા પર વ્યવસ્થિત પ્રહાર કરવા માટે તથા હિન્દુ-મુસ્લિમોને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવા માટે જ કરવામાં આવ્યા હોય તેવું લાગતું હતું. ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રસારકો અને પાદરીઓએ ભારતીયોના ધર્મપરિવર્તન માટે મહત્વપૂર્ણ પ્રયત્નો કર્યા. હિન્દુ-મુસલમાનો વિરુદ્ધ પ્રચાર કર્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રસારકો અને પાદરીઓને સરકારી રક્ષણ મળતું હતું. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અધ્યક્ષ આર.ડી. મેંગલ્જે 1857માં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં કહ્યું, “પરમાત્માએ હિન્દુસ્તાનનું વિશાળ સામ્રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડને એ માટે આપેલ છે કે, હિન્દુસ્તાનમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ઈસા મસીહનો વિજયધ્વજ ફરકતો રહે. આપણા પૈકી દરેકે પોતાની પૂરી તાકાત આ કાર્યમાં લગાવવી જોઈએ, જેથી સમગ્ર ભારતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર-પ્રસાર માટે કોઈપણ પ્રકારની થોડી પણ ઢીલ ન આવે.”

ધર્મપરિવર્તન માટે હવે પોલીસનો સહયોગ લેવામાં આવતો, સેનામાં સરકારી ખર્ચે પાદરી રાખીને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર અને ધર્મપરિવર્તન થતાં. સૈનિક છાવણીઓમાં ખ્રિસ્તી બનાવવાનું સાહિત્ય વિતરણ થવા લાગ્યું. Religious Disabilities Act (1850)ના કાયદાઓ ખ્રિસ્તી થઈ ગયેલા હિન્દુ કે મુસ્લિમને પૈતૃક મિલકતમાં હિસ્સો મેળવવા માટે હકદાર ઠેરવ્યો. એ પૂર્વે પરંપરાગત નિયમ પ્રમાણે ધર્માન્તર કરેલ વ્યક્તિને વારસાહક મળતો નહિ, જેથી હિન્દુ તથા મુસ્લિમોની સરકારની ધાર્મિક નીતિ પ્રત્યે શંકા વધારે દઢ થઈ. આગ્રામાં એવું ફરમાન બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું કે દરેક હિંદીએ અંગ્રેજને સલામ ભરવી. જો તેમ ન કરવામાં આવે તો, તેમ કરવામાં તે નિષ્ફળ જાય તો તે દંડ કે સજાને પાત્ર ગણાતો. અંગ્રેજો અવારનવાર હિંદીઓ સાથે તુમાખીભર્યું વર્તન કરતા અને તેમનો તિરસ્કાર પણ કરતા. ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ ભારતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ આપતી ઘણી શાળાઓ સ્થાપી અને તેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવી (1833 થી 1859) ખુલ્લી રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. માત્ર શાળાઓમાં જ નહિ, પરંતુ જેલ, લશ્કરી મથકો, સરકારી કચેરીઓ વગેરેમાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં આવતો. ધાર્મિક ભાવનાને ગંભીર ઠેસ ત્યારે પહોંચી, જ્યારે કંપની સરકારે મંદિરો અને મસ્જિદોની મિલકત પર કર નાખ્યો. આ પહેલાં ભારતીય શાસકો દ્વારા ધાર્મિક સંસ્થાઓને કરમુક્તિનો લાભ આપવામાં આવ્યો હતો. અનેક હિન્દુ અને મુસ્લિમ કુટુંબનો જીવનનિર્વાહ મંદિર-મસ્જિદની જમીનની આવક પર નિર્ભર હતો. આ બધાની સંયુક્ત અસર હિન્દુસ્તાનના અજ્ઞાન, અબુધ છતાં પ્રાણ કરતાં પણ ધર્મને વહાલો ગણતા જનસમુદાય પર પડી, જેણે તેમના દિલમાં અંગ્રેજો પ્રત્યે રોષ અને નફરતની લાગણી જન્માવી.

લશ્કરી કારણો

ઈતિહાસનો આ એક કોયડો રહ્યો છે કે ભારતના સૈનિકો, ખાસ કરીને બંગાળના સૈનિકો (Bengal Army), અંગ્રેજો પ્રત્યે વફાદારીમાં સૌથી આગળ રહ્યા હતા તેઓ જ અંગ્રેજો સામેના સંગ્રામમાં પણ આગળ રહ્યા હતા. લોક-માનસમાં અંગ્રેજો પ્રત્યે રોષ અને અસંતોષ ભરેલો હતો તેને પ્રગટ કરવાનું કાર્ય લશ્કરે કર્યું. હિંદીઓએ કઠોર લશ્કરી સેવાઓ બજાવવી પડતી; છતાં હિંદી સૈનિકોના પગાર, ભથ્થાં, સગવડ વગેરે અંગ્રેજ સૈનિકોના પગાર, ભથ્થાં વગેરેના પ્રમાણમાં ઘણાં ઓછાં હતાં. વિશેષ સેવા બજાવવા બદલ કે યુદ્ધ દરમિયાન ભારતીય સૈનિકોને જે દૈનિક ભથ્થું અપાતું તેના કરતાં અંગ્રેજ સૈનિકોને અપાતું દૈનિક ભથ્થું ત્રણથી ચાર ગણું વધારે હતું જે પાછળથી દેશમાં જ સેવા બજાવવાની હોય તો બંધ કરી દેવામાં આવ્યું. વળી, 25 થી 30 વર્ષની વફાદારીપૂર્વકની સેવા બદલ ભારતીય સૈનિક વધારેમાં વધારે સૂબેદારની કક્ષાએ પહોંચી શકતો જેનો માસિક પગાર રૂપિયા 60 થી 70 હતો. જ્યારે અંગ્રેજ સૈનિક લશ્કરના કોઈપણ ઉચ્ચ હોદ્દા સુધી બઢતી મેળવી શકતો. વિશેષમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓનું હિંદી સૈનિકો પ્રત્યેનું વર્તન ઘણું તુમાખીભર્યું અને તોછડું હતું. અવધને અંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળવી દીધું (1856). બંગાળના સૈનિકોમાં મોટાભાગના અવધના સૈનિકો હતા. આથી તેઓમાં અસંતોષની લાગણી ફેલાઈ હતી. લશ્કરની બેરેકમાં સમૂહભોજન (mess) પ્રથા તેમના છૂતાછૂત અને વટાળના નિયમોનો ભંગ કરતી હતી. ભારતીય સૈનિકોએ તિલક કરવા, દાઢી રાખવા અને ખાસ પ્રકારની પાઘડી બાંધવા પર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો હતો. ગવર્નર જનરલ કેનિંગે બંગાળના લશ્કર માટે સામાન્ય સેના ભર્તી અધિનિયમ

(General Enlistment Act-1856) દાખલ કર્યો. જે અનુસાર નવા ભરતી થનારે પોતે હિંદમાં કે હિંદ બહાર ગમે ત્યાં લડવા જવા ખુશી છે તે પ્રકારની બાંધધરી આપવી પડતી હતી. એ વખતે લોકમાન્યતા મુજબ સમુદ્ર પાર કરવાથી તેમનો ધર્મ નષ્ટ થયેલો ગણાતો.

કેટલાંક યુદ્ધોમાં અંગ્રેજ સેનાની ભારે હાર થઈ હતી. ઉદાહરણરૂપે, પ્રથમ અફઘાન વિગ્રહ (1838-1842)માં અંગ્રેજોની ભૂંડી હાર થઈ. પંજાબ સંઘર્ષ (1848-1849)માં પણ અંગ્રેજોએ ભારે નુકસાન વેઠવું પડ્યું. આથી હિંદી સૈનિકોમાં અતૂટ આત્મવિશ્વાસ પેદા થયો કે અંગ્રેજો અજેય નથી. આમ ઊભા થયેલા લશ્કરી અસંતોષે અને માન્યતાએ હિંદી સૈનિકોને સંગ્રામ પ્રતિ પ્રેર્યા.

અન્ય કારણો

પ્લાસીના યુદ્ધને (જૂન, 1757) સો વર્ષ પૂરાં થતાં હતાં. એવી આગાહી કરવામાં આવી હતી કે, ભારતમાં કંપનીનું રાજ્ય સો વર્ષ સુધી ટકવાનું છે અને મુદત પૂરી થતાં તે નાશ પામશે. 1857ના મે માસમાં સો વર્ષ પૂરાં થતાં હતાં. આ માન્યતાએ 1857ના સંગ્રામકારીઓને પ્રેરણા આપી. આ સમયગાળા દરમિયાન ઈટાલી, ગ્રીસ, બેલ્જિયમ વગેરે દેશોમાં સ્વાધીનતા માટેની લડતો થઈ. એમાંથી પણ હિંદીઓને પ્રેરણા મળી. સંગ્રામના સેનાનીઓએ (1857ના 31 મે-ના દિવસે) ભારતમાં સંગ્રામનો વાવટો ફરકાવવા માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો.

1857ના સંગ્રામનું તાત્કાલિક કારણ

ચરબીવાળી કારતૂસો

ચરબીવાળી કારતૂસોયુક્ત રાઈફલ વાપરવાની આજ્ઞાએ સંગ્રામ પ્રગટાવવા તણખો મૂકવાનું કાર્ય કર્યું. હિંદી સૈનિકોને જૂની લોખંડની બંદૂક બ્રાઉન બેઝ (Brown Bess) ને બદલે નવી એન્ફિલ્ડ રાયફલ (New Enfield Rifle) આપવામાં આવી.

બ્રાઉન બેઝ (Brown Bess) રાયફલ

નવી-એન્ફિલ્ડ (Enfield) રાયફલ

આ નવી રાઈફલમાં કારતૂસના ઉપરના ભાગ-કેપ-ને દાંત વડે તોડવાની હતી. આ અરસામાં (જાન્યુઆરી, 1857) બંગાળ સેનામાં કારતૂસો બનાવવામાં ગાય અને ડુક્કરની ચરબીનો ઉપયોગ થતો હોવાની અફવા ફેલાઈ. હિંદુ તથા મુસ્લિમ માટે અનુક્રમે આ બંને પ્રાણીઓના માંસનો સ્પર્શ પણ વર્જ્ય ગણાતો. તેને બદલે તે મોઢામાં મૂકવાની વાતથી જ તેઓ અકળાઈ ઊઠ્યા. અંગ્રેજોએ હિંદીઓને ધર્મભ્રષ્ટ કરવા માટે ઈરાદાપૂર્વક આમ કર્યું હોવાની દૃઢ માન્યતા બંધાઈ. આ કારતૂસોમાં ગાય તથા ડુક્કર (સૂવર)ની ચરબીનો ઉપયોગ થતો હતો તે બિના સાચી હતી, તે અંગે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ વિવેચક સર જોન કે લખે છે, “આ ચીકણો મસાલો બનાવવામાં ગાય-ડુક્કરની ચરબીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો તેમાં બિલકુલ સંદેહ નથી.” સિપાઈઓએ તે કારતૂસો વાપરવાનો ઈન્કાર કરતાં વિદ્રોહની શરૂઆત થઈ.

1857 સંગ્રામની શરૂઆત અને વિકાસ

કેટલાક વિદ્વાનોના મતાનુસાર 1857નો સંગ્રામ વિચારેલ અને આયોજિત યોજના હતી. તેનું નેતૃત્વ અલગ અલગ પ્રદેશોમાં અલગ અલગ નેતાઓએ કર્યું હતું. તેમાં ધાર્મિક નેતાઓ, પૂર્વ રાજાઓ, ખેડૂતો, કારીગરો, સૈનિકો અને સામાન્ય લોકોએ ભાગ લીધો હતો. પ્રચારના માધ્યમ માટે ચોપાનિયાં, લાલકમળ અને ફૂલનો ઉપયોગ થતો હતો. પ્રચાર માટે તીર્થસ્થળો, મેળાઓ અને ઉત્સવોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. સંગ્રામની એક તારીખ (31 મે 1857) સમગ્ર હિંદ માટે નિયત કરવામાં આવી, પરંતુ તે નિર્ધારિત સમય પહેલાં શરૂ થયો.

પહેલો બનાવ બંગાળની બરાકપુર છાવણીમાં બન્યો. ત્યાં સિપાઈઓની 19મી પલટને ચરબીવાળી કારતૂસો વાપરવાનો ઈન્કાર કર્યો. તેથી (29મી માર્ચ, 1857 ને રવિવાર) 19મી પલટનને અંગ્રેજ અફસરોએ વિખેરાઈ જવાનો હુકમ આપ્યો કે તુરત જ 34મી પલટનનો સિપાઈ મંગળ પાંડે ભરી બંદૂકે આગળ ધસી આવ્યો. તેથી મંગળ પાંડેની ધરપકડ કરવા સાર્જન્ટ મેજર હ્યુસને હુકમ કર્યો. એટલે મંગળ પાંડેએ ગોળી છોડી અને હ્યુસ ત્યાં જ ઢળી પડ્યો. એટલે લેફ્ટનન્ટ બૉઘ નામનો એક બીજો અમલદાર ઘોડી પર બેસીને આગળ ધસ્યો. મંગળ પાંડેએ તે તરફ ગોળી છોડીને ઘોડો અને સવારને જમીનદોસ્ત કર્યા. તેથી મંગળ પાંડેની ધરપકડ કરી 8મી એપ્રિલ, 1857ના રોજ તેને ફાંસી આપવામાં આવી. આમ તે 1857ના સંગ્રામનો પ્રથમ શહીદ બન્યો. મંગળ પાંડેને ફાંસી આપ્યા બાદ 19 અને 34 નંબરની દેશી પલટનો પાસેથી હથિયારો પડાવી લઈને તેમને વિખેરી નાખવામાં આવી.

બહાદુરશાહ બીજો

સંગ્રામની ખરી શરૂઆત મેરઠમાં (10મી મે, 1857) થઈ. મેરઠમાં 90 સિપાઈઓની એક ટુકડીને ચરબીવાળી નવી કારતૂસો વાપરવા માટે આપવામાં આવી અને તેમને દાંત વડે કારતૂસની કેપને તોડવાનું કહેવામાં આવ્યું. 90માંથી 85 સિપાઈઓએ નવી કારતૂસોને સ્પર્શ કરવાનો ઈન્કાર કર્યો. તેથી તેમને કોર્ટમાર્શલથી 10 વરસની કેદની સજા કરવામાં આવી. તેમનો પોશાક ઉતારી લેવામાં આવ્યો અને કવાયતના મેદાન ઉપર જ તેમના હાથપગમાં બેડીઓ જડવામાં આવી અને તેમને જેલમાં પૂરવામાં આવ્યા. આથી મેરઠના અન્ય સિપાઈઓએ ઉશ્કેરાઈને બળવો કર્યો. તેમણે પોતાના 85 ભાઈઓને મુક્ત કર્યા. આની સાથે બીજા અપરાધી કેદીઓને પણ છોડી મૂકવામાં આવ્યા. તેઓએ અંગ્રેજ અફસરોની હત્યા કરી. ત્યાંથી બળવાખોર સિપાઈઓ દિલ્હી તરફ કૂચ કરી ગયા. તેઓએ દિલ્હી જીતી લીધું અને મુઘલ બાદશાહ બહાદુરશાહ બીજાને ભારતનો શહેનશાહ જાહેર કર્યો.

આમ દિલ્હી સંગ્રામનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું. હિંદની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્હી કંપનીના હાથમાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થઈ (મે 1857) અને સમ્રાટ બહાદુરશાહ ફરીથી ભારતના સાચા સમ્રાટ તરીકે ગણાવા લાગ્યો. બહાદુરશાહનો ઝંડો જ એ વખતે વિપ્લવકારીઓનો ઝંડો હતો.

સંગ્રામનાં અન્ય મુખ્ય કેન્દ્રોમાં ઉત્તર ભારતમાં કાનપુર, લખનૌ, ઝાંસી, પટણા, જગદીશપુર અને બરેલી હતાં. કાનપુરમાં સંગ્રામનું સંચાલન નાનાસાહેબ પેશ્વા કરી રહ્યા હતા. જ્યારે લખનૌમાં પૂર્વનવાબની બેગમ હઝરત મહેલે સંગ્રામકારીઓને કુનેહપૂર્વક ઉત્તેજન આપ્યું. ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ તથા તેમની મહિલાઓની બનેલી લશ્કરી ટુકડીએ આશરે પંદર દિવસ સુધી હ્યુરોઝના નેતૃત્વ નીચેની મોટી

બેગમ ઝિન્નત મહલ

અંગ્રેજ સેનાને વીરતાભરી લડત આપી. તેમણે કાલ્પી, ગ્વાલિયર અને અન્ય સ્થળોએ અંગ્રેજોને શૌર્યભરી લડતો આપી. બિહારમાં જગદીશપુરના જાગીરદાર કુંવરસિંહે 82 વર્ષની ઉંમરે સંગ્રામનું સફળતાપૂર્વક સંચાલન કરી, વીજળિક આક્રમણથી અંગ્રેજ સેનાને હંફાવી હતી. બરેલીમાં બહાદુરખાન મુખ્ય નેતા હતો.

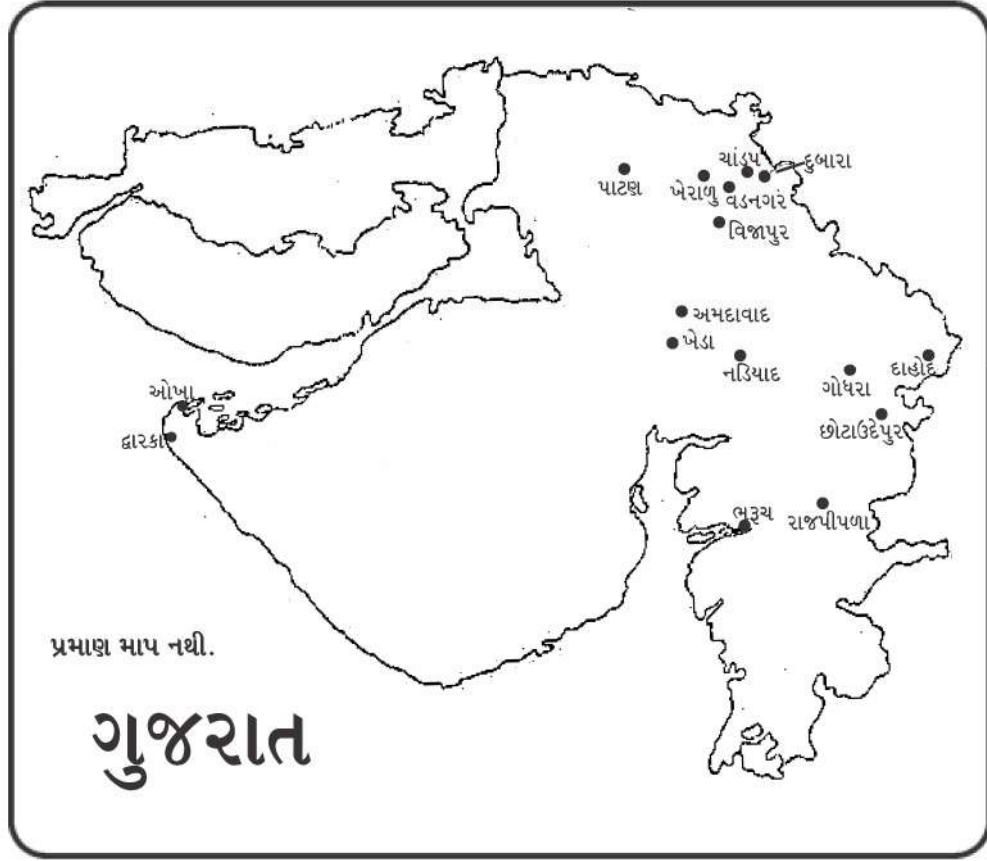

ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ

ઉત્તર ભારતમાં બનારસ, અલ્હાબાદ, ફૈઝાબાદ, આગ્રા વગેરે પણ 1857ના સંગ્રામનાં કેન્દ્રો હતાં. રાજસ્થાનમાં નીમરા, નસીરાબાદ, આબુ વગેરે સંગ્રામનાં મુખ્ય કેન્દ્રો હતાં. મધ્યપ્રદેશમાં ગ્વાલિયર, ઝાંસી, ઇન્દોર, મ્હાવ, મંદસોર અને ધાર સંગ્રામના મુખ્ય કેન્દ્રો હતાં. ગુજરાતમાં અમદાવાદ, ગોધરા, પાટણ, વડનગર, ખેરાળુ, ખેડા, દ્વારકા, ઓખા, વિજાપુર, પાંડરવાડા વગેરેએ સંગ્રામમાં સક્રિય હિસ્સો લીધો હતો. મહારાષ્ટ્રમાં સતારા, કોલ્હાપુર, બેલગામ, જોરાપુર, સાવંતવાડી અને નારગુંડ સંગ્રામનાં

ભારતમાં 1857ના સંગ્રામનાં મુખ્ય સ્થળો

ગુજરાતમાં 1857ના સંગ્રામનાં કેટલાક કેન્દ્રો

મુખ્ય મથકો હતાં. અત્રે ખાસ નોંધવું જોઈએ કે, 1857ના વિદ્રોહ ટાણે ગુજરાતમાં ગરબડદાસ મુખી, જોધા માણેક અને મુળુ માણેક તથા મગન ભૂખણ (વૈષ્ણવ) જેવા મહત્વના નેતાઓ ઉપરાંત સાબરકાંઠાના પાંડરવાડા ગામના આદિવાસીઓ સહિત જેમણે પણ અંગ્રેજો સાથે સશસ્ત્ર લડત ચલાવી તે ગુજરાતના સંલગ્ન નકશાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ટૂંકમાં, આ સંગ્રામમાં મોટાભાગના વિસ્તારના લોકોએ વિવિધ ભાષા બોલનાર, વિવિધ ધાર્મિક અને જાતીય સંપ્રદાયના લોકોએ અને વિવિધ વર્ગોએ ભાગ લીધો હતો.

સંગ્રામની નિષ્ફળતાનાં કારણો

ઈ.સ. 1857નો સંગ્રામ અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવામાં નિષ્ફળ ગયો. આ નિષ્ફળતા માટે અનેક કારણો જવાબદાર ગણી શકાય.

કેન્દ્રીય નેતાગીરીનો અભાવ

સંગ્રામની નિષ્ફળતાનું મહત્વનું કારણ કેન્દ્રવર્તી સંગઠન તથા સર્વોપરી સેનાનીપદનો અભાવ હતું. સંગ્રામકારીઓની શિસ્ત ઘણી જ નિર્બળ હતી. સિપાઈઓ પોતાની મુનસફી પ્રમાણે વર્તતા. દિલ્હી, કાનપુર, અલ્લાબાદ, ઝાંસી વગેરે સ્થળોએ નેતાઓના આદેશની અવગણના કરીને વિજયી સિપાઈઓ ઘણી અઘટિત રીતે વર્ત્યા. આની પ્રજામાનસ પર વિપરીત અસર પડી અને અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ જેણે પણ સંગ્રામની નિષ્ફળતામાં ભાગ ભજવ્યો. કેટલાક રાજાઓ અને જાગીરદારોએ દિલપૂર્વક તાત્યાટોપે તથા લક્ષ્મીબાઈની સૂચનાઓનો અમલ કર્યો નહિ. લક્ષ્મીબાઈ કુશળ હોવા છતાં તેમનાં સૂચનોનો અમલ થયો નહિ અને તાત્યાને સેનાની તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો નહિ.

સંગ્રામ અમુક પ્રદેશ પૂરતો જ મર્યાદિત હતો

સંગ્રામ વ્યાપક હોવા છતાં હિંદના અમુક પ્રદેશ પૂરતો તે મર્યાદિત હતો. પંજાબ, રાજસ્થાન, કાશ્મીર, સિંધ, પૂર્વ બંગાળ, નેપાળ, આસામ અને દક્ષિણ ભારતના પ્રદેશો લગભગ સંગ્રામથી અલિપ્ત જ રહ્યા.

રાજા રજવાડાંનો અંગ્રેજોને સાથ

મોટાભાગના રાજાઓ સંગ્રામથી અલિપ્ત જ રહ્યા. હૈદરાબાદના નિઝામ, કાશ્મીરના રાજા ગુલાબસિંહ, પતિયાળા, નાભા અને ઝિંદના શીખ શાસકો, ઈંદોરના હોલકર, ગ્વાલિયરના સિંધિયા, વડોદરાના ગાયકવાડ, ભોપાલના નવાબ, ટીકાગઢ અને ટેહરીના રાજાઓએ સંગ્રામને દાબી દેવા અંગ્રેજોને સાથ આપ્યો.

એ જ રીતે સંગ્રામને નિષ્ફળ બનાવવામાં તથા અંગ્રેજ સરકારને વિજય અપાવવા શીખો તથા ગુરખાઓ પણ અંગ્રેજોને પક્ષે લડ્યા.

વિદ્રોહકારીઓની નબળાઈઓ

અંગ્રેજોની તુલનામાં વિદ્રોહકારીઓમાં વ્યવસ્થિત યોજનાનો અભાવ હતો. ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને તાત્યા ટોપેને બાદ કરતાં વિદ્રોહકારીઓ પાસે સફળ નેતાગીરી ન હતી. જ્યારે સામે પક્ષે લોરેન્સભાઈઓ, હેવલોક, નીલ, નિકોલ્સન, એડવર્ડ, હ્યુ રોઝ, કેમ્પબેલ વગેરે જેવા અનુભવી અને શક્તિશાળી સેનાપતિઓ હતા, જેમણે પણ સંગ્રામને નિષ્ફળ બનાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજોના અશ્વદળ, તોપદળ તથા પાયદળ વિપ્લવકારીઓનાં આવાં દળો કરતાં ઘણાં ચઢિયાતાં હતાં. તેમની દરિયાઈ તાકાત પણ પ્રશંસાપાત્ર હતી. જ્યારે સામે પક્ષે વિપ્લવકારો પાસે તેનો તદ્દન અભાવ હતો. બ્રિટિશ નૌકાદળ ઈંગ્લેન્ડ, ઈરાન વગેરે સ્થળોથી નવું સૈન્ય તથા શસ્ત્રસામગ્રી ઠાલવવામાં ઉપયોગી થઈ પડ્યું.

અંગ્રેજો પાસેના રેલવે, તાર, ટપાલ અને વાહન વ્યવહાર તેમને સૈન્યો તથા પુરવઠાની હેરફેરમાં અને સંદેશાની આપ-લેમાં અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડ્યાં. ટૂંકમાં, તે આપમેળે ઊભી થયેલી અવ્યવસ્થા સામે સુવ્યવસ્થાનો વિજય હતો.

શિક્ષિતોની અલિપ્તતા

મોટાભાગના શિક્ષિતો તેમજ બુદ્ધિજીવીઓ સંગ્રામમાં જોડાયા ન હતા. આથી સંગ્રામ પુરાણી પદ્ધતિથી મુક્ત થઈ ઊંચું સ્તર પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ. તેમને અંગ્રેજો નવા યુગના પ્રતીક લાગ્યા, તેથી તેઓ તેનાથી અલિપ્ત રહ્યાં.

સમાન ધ્યેય તથા રાષ્ટ્રીયતાનો અભાવ

સંગ્રામકારીઓમાં સમાન ધ્યેય અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો અભાવ હતો જેને પણ સંગ્રામની નિષ્ફળતાનું કારણ ગણી શકાય. સંગ્રામકારો મુઘલ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરવા માગતા હતા જેની સામે શીખો તેમજ શિક્ષિત વર્ગને અણગમો હતો. તેઓ મધ્યયુગી આપબુદ્ધશાહીની પુનઃ સ્થાપના કરવા માગતા ન હતા.

સંગ્રામની વહેલી શરૂઆત

નિશ્ચિત તારીખ કરતાં સંગ્રામની શરૂઆત વહેલી થઈ એથી પણ સંગ્રામના ધ્યેયને ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું. સંગ્રામ માટે 31મી મે 1857 તારીખ નક્કી થઈ હતી પરંતુ મંગળ પાંડેને હાથે તેનો આકસ્મિક પ્રારંભ 29મી માર્ચ, 1857 ને રવિવારના રોજ થયો. આમ, લગભગ બે મહિના પહેલાં સંગ્રામકારીઓની યોજના ખુલ્લી પડી ગઈ. તેથી અંગ્રેજો સાવચેત બની ગયા. માલ્સન નોંધે છે કે નિશ્ચિત તારીખે એક જ સમયે ભારતભરમાં સંગ્રામ થયો હોત તો કદાચ હિંદમાંથી અંગ્રેજ રાજ્ય અસ્ત થયું હોત.

1857ના સંગ્રામનું સ્વરૂપ અને ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો

1857ના સંગ્રામના સ્વરૂપ વિશે સમકાલીન તથા અનુકાલીન લેખકોમાં ભિન્ન ભિન્ન મત પ્રવર્તે છે. સંગ્રામના સ્વરૂપ અંગે વિદ્વાનોમાં પરસ્પર વિરોધી મત પ્રવર્તે છે. ચાર્લ્સ રેક્સે પોતાના પુસ્તક, ‘નોટ્સ ઓન ધી રિવોલ્ટ ઇન ધી નોર્થ’ વેસ્ટર્ન પ્રાવિન્સ ઓફ ઈન્ડિયા’, જે પુસ્તક 1858માં પ્રકાશિત થયેલ, તેમાં તેણે આ સંગ્રામને એક સૈનિક વિદ્રોહ

કહ્યો છે અને આ વિદ્રોહ કેટલાક વિસ્તારમાં જન-વિદ્રોહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોવાનું તેમણે જણાવ્યું છે. આ વિચારધારાનું સમર્થન કિશોરીચંદ્ર મિત્ર, શંભુ ચંદ્ર મુખોપાધ્યાય, હરીશચંદ્ર મુખર્જી અને સર સૈયદ અહમદખાંએ કર્યું. તેઓએ આ સંગ્રામને એક સૈનિક વિદ્રોહ કહ્યો.

સર જહોન લોરેન્સ, માર્શવેન, સર જહોન સીલી વગેરે આને માત્ર ‘સિપાઈઓનો બળવો’ માનતા હતા, જ્યારે ઈંગ્લેન્ડના રાજપુરુષ ડિઝરાયલી અને ન્યાયાધીશ મેકાર્થીએ આ સંગ્રામનો કંપની સરકાર સામેના રાજકીય અને ધાર્મિક બળવા તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો. ડૉ. આર. સી. મજુમદારના મત મુજબ તે ‘સિપાઈઓનો બળવો’ હતો જેમાં પછીથી લોકોએ સાથ આપ્યો. સર્વપ્રથમ વિનાયક દામોદર સાવરકરે આ વિદ્રોહને ભારતનો સર્વપ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ ગણાવ્યો. પટ્ટાભિ સીતારામૈયાએ પણ 1857ના મહાન આંદોલનને ભારતનો પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ કહ્યો. અશોક મહેતાએ પોતાના પુસ્તક ‘ધી ગ્રેટ રિબેલિયન’માં એ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે એ એક રાષ્ટ્રીય વિપ્લવ હતો. મોટાભાગના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસકારો, વિચારકો તથા રાજનીતિજ્ઞોએ 1857ના વિપ્લવને ‘રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ’ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. ડૉ. એસ. એન. સેને પોતાના પુસ્તક ‘1857’માં નોંધ્યું છે કે, “જે વિપ્લવનો ધાર્મિક યુદ્ધ તરીકે પ્રારંભ થયો, તેનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ તરીકે અંત આવ્યો.” ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે “વિપ્લવનો વ્યાપ અને તેનું સંગઠન જોતાં તેને માત્ર સિપાઈઓનો બળવો કહી શકાય નહિ, પરંતુ તે વિદેશી સત્તા સામેનો લોકોનો પડકાર હતો.” પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ પણ વિપ્લવનું વિદેશી સત્તા સામેના લોકોના બંડ તરીકે વિવરણ કરેલું છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના મત મુજબ 1857ના વિપ્લવ અને તેના નેતાઓમાં અમુક ઊણપો હોવા છતાંયે, તેના આગેવાનોએ બતાવેલી વીરતા અને બલિદાન ભાવિ રાષ્ટ્રીય આંદોલનોને માટે પ્રેરણારૂપ હતાં. ભારતની પ્રજાને જ્યારે વિદેશીઓ દ્વારા પોતાના પર સત્તા સ્થાપી ચૂક્યાનો અહેસાસ થયો (1857) ત્યારે તેમણે અંગ્રેજો સામે શસ્ત્રો ઉપાડ્યાં. એટલે હિંદીઓનો આ પ્રયાસ છળકપટથી છીનવી લેવાયેલી સત્તા પાછી મેળવવાનો પ્રયાસ જ કહેવાય, બળવો કે વિપ્લવ કહી શકાય નહીં.

માત્ર સિપાઈઓનો બળવો નહિ

કેટલાક લેખકોએ આ સંગ્રામને ‘સિપાઈઓનો બળવો’ કહ્યો છે. પરંતુ તેને માત્ર સિપાઈઓનો વિપ્લવ કહેવો યોગ્ય ગણાશે નહિ. જોકે, સંગ્રામનાં બધાં જ કેન્દ્રોમાં બળવો સિપાઈઓ દ્વારા જ શરૂ થયો હતો અને સિપાઈઓએ તેમાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. મુઘલ બાદશાહ બહાદુરશાહ ઝફર, નાનાસાહેબ, ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, હઝરત મહલ, ઝિન્નત મહલ વગેરે સંગ્રામના આગેવાનોને તો તેમાં પાછળથી જોડાવાની ફરજ પડી. આમ છતાં સામાન્ય જનતાએ પણ તેમાં સારો એવો ભાગ ભજવ્યો. ખાસ કરીને લખનૌ, બરેલી, જગદીશપુર, પાટણ, ગોધરા વગેરેના બનાવોમાં લોકોનો હિસ્સો નોંધપાત્ર હતો. વળી, સંગ્રામના નેતાઓ લશ્કરી સેનાનીઓને બદલે રાજા-મહારાજા કે લોકનેતાઓ હતા. આ સંગ્રામમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા અપૂર્વ હતી. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે સંગ્રામને માત્ર ‘સિપાઈઓનો બળવો’ કહેવો યથાર્થ નથી.

મહાન ઉત્થાન

આ સંગ્રામને ‘સિપાઈઓના બળવા’ કરતાં કંઈક વિશેષ અને સ્વાધીનતા કરતાં કંઈક નિમ્ન ઘટના તરીકે ઘટાવી શકાય. હિંદમાં અંગ્રેજ સત્તાને સિપાઈઓ તથા લોકો તરફથી મળેલો આ પહેલો મોટો પડકાર હતો. આ લોકપડકારની શરૂઆત લશ્કરના સિપાઈઓએ કરી હતી. એ વખતે કદાચ તેમના મનમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ વિશેનો ખ્યાલ સ્પષ્ટપણે ન પણ સંભવી શકે પરંતુ પોતાને જ અંગ્રેજો જેવા વિદેશીઓ દ્વારા સહેવાં પડતાં અપમાનો, અંગ્રેજ માલિકોનું તુમાખીભર્યું વર્તન, જોહુકમી, અત્યાચાર અને તેમના અમાનવીય વ્યવહારોએ તેમને ગુલામીનો અહેસાસ કરાવ્યો. જેથી તેઓએ પોતાના વિદેશી માલિકોની તલવાર તે માલિકો સામે જ ઉગામી હશે. એ દૃષ્ટિએ તે ‘બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ’ને ભારતનો પ્રથમ પડકાર ગણાવી શકાય જેણે ભાવિ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામને પ્રેરણા આપી.

1857 ના સંગ્રામનાં પરિણામો

1857ના સંગ્રામના સ્વરૂપ વિશે ઇતિહાસકારોમાં મતભેદો પ્રવર્તે છે પરંતુ સંગ્રામે જનતાની ભાવિ પ્રવૃત્તિ ઉપર દીર્ઘ અસર કરી છે તે વિશે બેમત નથી.

કંપની શાસનનો અંત : 1857ના સંગ્રામના કારણે ભારતમાંથી કંપની શાસનનો અંત આવ્યો. બ્રિટિશ તાજે ભારતનું શાસન સીધી રીતે સંભાળી લીધું. તેને પરિણામે અંગ્રેજોને ભારત પ્રત્યેની પોતાની રાજકીય, વહીવટી, લશ્કરી, આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક નીતિમાં ભારે ફેરફાર કરવાની ફરજ પડી. નવેમ્બર, 1858માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા મહારાણી વિક્ટોરિયાના હંદેરામાં આ ફેરફારની ઝાંખી કરાવવામાં આવી.

વહીવટી પરિવર્તન : 1857ના સંગ્રામના ફળસ્વરૂપ સરકારની વહીવટી નીતિ બદલાઈ. ઈ.સ. 1861ના હિંદી ધારાસભાનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. તે અન્વયે નવી ધારાસભામાં હિંદીઓને પ્રથમ વખત સ્થાન મળ્યું. આમ ધીમે ધીમે સરકાર આપખુદને બદલે બંધારણીય બની.

દેશી રાજ્યો પ્રત્યેની નીતિમાં બદલાવ : આ સંગ્રામને પરિણામે અંગ્રેજોએ દેશી રાજ્યોને ખાલસા કરવાની નીતિનો ત્યાગ કર્યો. હવે દેશી રાજાઓને તેમનો માનમરતબો તથા વારસાહક અને દત્તકપુત્ર લેવાના અધિકાર જેવા તેમના હકો જાળવી રાખવાની બાંહેધરી આપી. આના પરિણામે દેશી રાજ્યો અંગ્રેજોને વફાદાર બન્યાં.

નોકરીઓમાં સમાનતા : 1857ના સંગ્રામ બાદ અંગ્રેજ સરકારે હિંદીઓને લાયકાતના ધોરણે ઊંચા હોદ્દા પર નિયુક્ત કરવાની પ્રથા શરૂ કરી.

લશ્કરમાં પુનર્રચના : 1857ના સંગ્રામ પછી તરત જ લશ્કરની પુનર્રચના કરવામાં તથા તેમાં બ્રિટિશ સિપાઈઓનું પ્રમાણ વધારી દેશી સિપાઈઓનું પ્રમાણ ઘટાડવામાં આવ્યું. શીખ, ગુરખા, પઠાણ, રાજપૂત વગેરેની લશ્કરી રેજિમેન્ટ બનાવવામાં આવી. હિંદી સિપાઈઓ પાસેથી દારૂગોળો લઈ લેવામાં આવ્યો અને દરેક ટુકડીને તેમના વતનથી દૂરના સ્થળે કામગીરી સોંપવામાં આવી.

આર્થિક નીતિમાં પરિવર્તન : સંગ્રામથી સરકારની આર્થિક નીતિમાં પરિવર્તન આવ્યું. કેટલાક ભારતીય ઉદ્યોગો જેવા કે, લોખંડ, કાપડ વગેરેને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું. જોકે સરકારની આર્થિક નીતિ હિંદ અને હિંદીઓને ભોગે ઈંગ્લેન્ડને અને અંગ્રેજોને ફાયદો કરાવવાની હતી તોપણ લોખંડ, કાપડ વગેરેના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું. કારીગર અને આમજનતાનું આર્થિક શોષણ વધ્યું. રેલવે, રસ્તાઓ તથા સંદેશાવ્યવહાર વગેરેનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો.

સામાજિક નીતિ : 1857ના સંગ્રામ બાદ અંગ્રેજ સરકારે હિંદમાં ‘ભાગલા પાડો અને રાજ કરો’ની નીતિ અપનાવી. સતત કોમવાદને ઉત્તેજન આપવાની નીતિ અમલમાં મૂકી. સામાજિક ક્ષેત્રે પણ સરકારે પ્રગતિશીલ નીતિને બદલે રૂઢિચુસ્ત નીતિ ધારણ કરી. આમાં રૂઢિગત તત્વોનો સાથ મેળવી સરકાર પ્રગતિશીલ બળોને રોકવા માગતી હતી.

ધાર્મિક નીતિ : બ્રિટિશ સરકારે સંગ્રામ બાદ પોતાની ધાર્મિક નીતિમાં પણ મોટા ફેરફાર કર્યા. તેણે ધાર્મિક ક્ષેત્રે તટસ્થનીતિ અપનાવી અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓ તથા તેમની સંસ્થાઓને અધિકૃત રીતે અપાતું ઉત્તેજન બંધ કર્યું. હિંદી સિપાઈઓ અને લોકોની ધાર્મિક લાગણી ન દુભાય તેની તકેદારી રાખવામાં આવી, જેથી ધર્મગુરુઓ અને રૂઢિચુસ્ત વર્ગનો તેમને ટેકો મળી રહે.

1857ના સંગ્રામની નિષ્ફળતાથી ભારતનો વિલીન થતો મધ્યયુગ સમાપ્ત થયો અને નૂતન યુગનાં પગરણ મંડાયાં. બ્રિટિશ સરકારના સીધા શાસન હેઠળ નૂતન રાષ્ટ્રવાદના ઉદ્ભવ અને વિકાસને વેગ મળ્યો. તેને પરિણામે ભારતમાં ગાંધીયુગની શરૂઆત થઈ અને ભારતે બ્રિટિશ શાસનની ધૂંસરી ફેંકી દઈ (1947) આઝાદી પ્રાપ્ત કરી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) 1857ના સંગ્રામનાં રાજકીય કારણો સ્પષ્ટ કરો.
- (2) 1857ના સંગ્રામનાં લશ્કરી કારણોની છણાવટ કરો.
- (3) 1857ના સંગ્રામની શરૂઆત અને વિકાસ સમજાવો.
- (4) 1857ના સંગ્રામની નિષ્ફળતાનાં કારણો ચર્ચો.
- (5) 1857ના સંગ્રામના સ્વરૂપ વિશેના ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો જણાવો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના અંતિમ ગવર્નર જનરલ કેનિંગે શી શંકા વ્યક્ત કરી હતી ?
- (2) ડેલહાઉસીએ રાજાઓનો કયો અધિકાર નામંજૂર કર્યો ?
- (3) નવી એન્ફિલ્ડ રાઈફલની કારતૂસમાં કેવી ચરબીનો ઉપયોગ થતો હતો ?
- (4) અંગ્રેજોએ હિંદને કેવું બજાર બનાવી દીધું ?
- (5) 1857ના સંગ્રામનો પ્રથમ શહીદ કોણ બન્યો ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) પેશ્વા બાજીરાવ બીજાનો દત્તકપુત્ર કોણ હતો ?
(અ) તાત્યાટોપે (બ) નાનાસાહેબ (ક) અમૃતરાવ (ડ) માધવરાવ
- (2) રાણી લક્ષ્મીબાઈ કયા રાજ્યની રાણી હતાં ?
(અ) ઈંદોર (બ) નાગપુર (ક) સતારા (ડ) ઝાંસી
- (3) અંગ્રેજોએ તમામ ઊંચા હોદ્દા પર કોને નિયુક્ત કરેલ ?
(અ) મુસ્લિમ (બ) અંગ્રેજ (ક) હિંદુ (ડ) નેપાલી
- (4) ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રસાર-પ્રચાર માટે કોનો સહયોગ લેવામાં આવતો હતો ?
(અ) ગવર્નર (બ) પોલીસ (ક) રાજા (ડ) સૈનિક
- (5) ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરનારને મિલકતમાં કયા કાયદાથી હક આપવામાં આવ્યો ?
(અ) 1850ના Religious Disabilities Act (બ) ખાલસાનીતિ
(ક) 1909નો કાયદો (ડ) 1833નો ધારો

